

З ІСТОРІЇ ЛЕКСИКОГРАФІЧНОГО ОПРАЦЮВАННЯ МОВИ ТВОРІВ Т. ШЕВЧЕНКА

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. Соціальні комунікації. Випуск 1 (31).

Галас Б. З історії лексикографічного опрацювання мови творів Т. Шевченка; 14 стор.; кількість бібліографічних джерел – 13; мова – українська.

Анотація. Подаються відомості про початки лексикографічного опрацювання творів Т. Шевченка. Докладніше аналізуються приклади з рукописних українсько-російських словників Ф. Шимкевича (1842), В. Лазаревського (середина XIX ст.) та чернетки словника за редакцією Б. Грінченка.

Ключові слова: лексиконологія, українська лексикографія, мова творів Т. Шевченка, рукописний словник, Ф. Шимкевич, В. Лазаревський, Б. Грінченко.

I. Ілюстративний матеріал із поеми “Гайдамаки” у словнику Ф. Шимкевича. Першу з відомих досі спроб лексикографічної обробки творів Т. Шевченка слід пов’язувати з рукописним українсько-російським словником (1834–1842) Федора Шимкевича (*1802 – †1843). В одинадцяти статтях-заготовках цього незавершеного словника є 12 ілюстрацій із поеми “Гайдамаки” Т. Шевченка (відомо, що через затримку цензури книга дійшла до читача із запізненням — у березні 1842 року¹). Ці статті подаємо нижче: 1) у зіставленнях із цитатами з тексту першодруку поеми, 2) у порівнянні з їх сучасними відповідниками (у тексті з першого тому шеститомного, 2003 року, видання), 3) з окремими коментарями і даними інших словників:

Бевзь, чудаць? — *Якій же бо ти бевзь!* Шевч[енко] (Шимкевич 79/10²). Пор.: 1) Гайдамаки 1841 (с. 54): *За порожець. Якій же боты [!] бевзь и справди,...* 2) ЗТШ 2003 (I, с. 154): *За порожець. Якій-бо ти бевзь і справді!* 3) Грінченко (I, с. 36): **Бевзь**, -зя, м. Олухь, болвань, простофиля. *Якій бо ти бевзь!* Шевч.

Благати, — *Спочивайте диты, Та благайте, просить Бога.* Шевч[енко] (Шимкевич 79/11). Пор.: 1) Гайдамаки 1841 (с. 116—117): *Безь васильківь, и безь труны Спочивайте диты, Та благайте, просить Бога, Нехай на симь свити Мене за вась покарае За грихь сей великій...* 2) ЗТШ 2003 (I, с. 187): *Без васильків і без рути Спочивайте, діти, Та благайте, просить Бога, Нехай на сім*

світі Мене за вас покарає, За гріх сей великій. 3) Грінченко (I с. 70): **Благати**, -гаію, -єш, гл. Просить, молити, умолять. *Пані-матку до свого дому благає.* Мет. 350. *Коли зле гадаєш, чом же Бога благаєш.* Ном. № 87. **благати на поміч.** Просить помощи.

Коверзати, водить за нос? — *И сколько ни не коверзали.* [Котляревський]. — *Та Королем коверзує Не кажу Степаномь.* Шевч[енко] (Шимкевич 99/140). Пор.: 1) Гайдамаки 1841 (с. 19): *Було, Шляхта, знай чваньця День и ніч гуляє, — Та Королем коверзує Некажу [!] Степаномь,...* 2) ЗТШ 2003 (I, с. 135): *Було, шляхта, знай, чваниться, День і ніч гуляє Та королем коверзує... Не кажу Степаном.* 3) Грінченко (II, с. 261): **Коверзувати**, -зую, -єш, гл. 1) Умствовать, измышлять, стараться. *Розумом мирським гріховно коверзує.* К. М. Х. 18. *Як уже він не коверзував, щоб вирятувати його, а нічого не здужав вигадати.* Стор. 2) Привередничать, капризничать. *Навісоголовий Васюта коверзував-коверзував, далі таке вигадав, що ледві й сам не пропав.* К. ЧР. 300. *Було шляхта знай чваниться, день і ніч гуляє та королем коверзує.* Шевч. 130. 3) — **над ким.** Издѣваться, помыкать. *Отак уранці жид поганій над козаком коверзував.* Шевч. 132. *Ще гірш надо мною коверзує вона, ще гірш варить з мене воду.* МВ. (О. 1862. III. 68). • СУМ (IV, с. 203): **коверзувати** [...] 2) *над ким, рідше ким, неперех. розм.* Знущатися з кого-небудь, глумитися, збиткуватися над кимось. *Ще гірш надо мною коверзує вона, ще гірш варить з мене воду* (Вовчок, I, 1955, 134); — *Що ж се ти, сину, в ментори мені накинувся, — озливсь в кінці батько, — яким правом смієш мною коверзувати...?* (Фр., III, 1950, 386); — *Як почне командувати та коверзувати мною — хоч із пасіки тікай* (Стальмах, Вел. рідня, 1951, 513).

Налыгачь, — *Налыгачемь скрутылы руки.* Шевч[енко] (Шимкевич 109, 144 / 201, 444). Пор.: 1) Гайдамаки 1841 (с. 43): *Налыгачемь скрутылы руки, Вдарили объземлю... [!] нема, Нема нислова...* 2) ЗТШ 2003 (I, с. 147): *Налыгачем скрутили руки, Об землю вдарили — нема, Нема ні слова.*

© Галас Б., 2014

¹ У коментарях до академічного видання поеми є, крім іншого, такі відомості: “Про цензурну протидію першому виданню “Гайдамаків” Шевченко згадає і в листі до Г. С. Гарновського від 26 березня 1842 р., написаному через кілька днів після виходу книжки в світ: “Было мне с ними горя, насилу выпустил цензурный комитет [...], кое-как я их уверил, что я не бунтовщик. Теперь спешу разослать, чтобы не спохватились” (ЗТШ 2003, I, с. 641).

² У покликаннях на словник Ф. Шимкевича вказуємо дробом дві сторінки: у чисельнику — сторінка в рукопису, а в знаменнику — сторінка в першодруку.

3) Грінченко (II, с. 499): **Налигач**, -ча, м. Веревка, которою привязывають за рога рогатий скотъ. Ой на волики та налигачі, а на коники пуга. Мет. 56. Ум. **налигачик**.

Невроку, — Умила що, кому, давать, Невроку їй, нехай царствує. Шевч[енко] (Шимкевич 110/207). Пор.: 1) Гайдамаки 1841 (с. 47): Попидь дибровою стоять Возы залізної тарани, То щедрої гостинець пани Умила що, кому, давать, Невроку їй, нехай царствує. 2) ЗТШ 2003 (I, с. 150): Попід дибровою стоять Вози залізної тарани; То щедрої гостинець пани. Умила що кому давать, Невроку їй, нехай царствує. 3) Грінченко (II, с. 566): **Нівроку**, нар. Не спазить бы. Бач як поправивсь, нівроку йому. • СУМ (V, с. 419): **ніврѡку** 1) присл., розм. 'нічого собі, непогано, так як треба' [...]; 2) у знач. вставн. сл. 'уживається для вираження побажання не принести горя, не наврочити кому-небудь своїми словами' [...]; **ніврѡку йому** (їй, нам, тобі і т. ін.) — уживається для вираження побажання не принести горя, не наврочити кому-небудь своїми словами *Серед села вдова жила У новій хатині, Білолиця, кароока І станом висока... І молода — нівроку їй* (Шевч., I, 1963, 158).

Осель — Не ма въ его ни осели, ни саду, ни ставу. Шевч[енко] (Шимкевич 113/228). Пор.: 1) Гайдамаки 1841 (с. 53): *О такій-то нашъ Отаманъ Орель сизокрилий, И воює и гарцює Зъ-усіей силы Не ма-въ его ни осели, Ни саду, ни ставу.* 2) ЗТШ 2003 (I, с. 153): *Отакій-то наш отаман, Орел сизокрилий! І воює і гарцює З усієї сили — Нема в його ні оселі, Ні саду, ні ставу...* 3) Грінченко (III, с. 65): **Оселя**, -лі, ж. Жилище. Нема в його ні оселі, ні саду, ні ставу. Шевч. *До нашої оселі якийсь москаль припхався.* Кобел. у. *В оселі гріх світити, бо чорт прибіжить.* Васил. у. • СУМ (V, с. 759): **осѣля** 2) приміщення для проживання людей; житло' [...] *Поцілував [Гонта синів], перехрестив, Покрив, засипає: — Спочивайте, сини мої, В глибокій оселі!.. Без васильків і без руті Спочивайте, діти* (Шевч., I, 1963, 137).

Поставець, въ кабаць — Горилку, медь не чаркою, Поставець черкає. Шевч[енко] (Шимкевич 119/267). Пор.: 1) Гайдамаки 1841 (с. 53): *Горилку, медь, нечаркою [!] Поставець черкає, А ворога заплющившись Ката не минає.* 2) ЗТШ 2003 (I, с. 153): *Горилку, мед не чаркою — Поставець черкає, А ворога, заплющившись, Ката, не минає.* 3) Грінченко (III, с. 368): **Поставець**, -вця, м. Родь сосуда для пиття изъ него. Журба в шинку мед-горилку поставцем кружала. Шевч. 49. • СУМ (VII, с. 362): **поставѣць**, **вця**, ч., заст. 1) 'рід ковша для зачерпування пива, меду, квасу і т. ін.' *Гуля Максим, гуля батько,.. Горилку, мед не чаркою — Поставцем черкає* (Шевч., I, 1963, 98).

Припѡня — У темному гаю, въ зеленій дьброви, На припони кони отаву скубуть. Шевч[енко] (Шимкевич 121/279). Пор.: 1) Гайдамаки 1841 (с. 47): *У темному гаю, въ зеленій*

дыброви, На припони кони отаву скубуть, Осідлани кони, ворони готови. 2) ЗТШ 2003 (I, с. 149): *У темному гаю, в зеленій дьброві, На припони коні отаву скубуть; Осідлани коні, вороні готові.* 3) Грінченко (III, с. 432): **Припін**, -пѡну, м. Привязь. К. Іов. 88. Грин. III. 253. *Гей мої коні в хана на припони.* Н. п. • СУМ (VII, с. 709): **припін**, -пѡну, ч., розм. 1) 'мотузок, ремінь, ланцюг і т. ін., яким прив'язують кого-, що-небудь' [...] *У темному гаю, в зеленій дьброві, На припони коні отаву скубуть* (Шевч., I, 1951, 100).

Пшыкъ, — Отъ тоби й пшыкъ¹ = и попусту (Шимкевич 123/294). Пор.: 1) Гайдамаки 1841 (с. 49): *Старшина другій. Та ни, то лоды гомонять, поки ляхи почують* [...] *купылы хрину, треба съ исты, плачте очи хочъ повилазь-те, бачылы що купувалы, грошамъ непропадать, а то думаютъ, ни въ слухъ ни мовчки, а ляхи догадаюця отъ тоби й пшыкъ.* 2) ЗТШ 2003 (I, с. 150—151): *Старшина другий. Та ні, то люде гомонять. Старшина перший. Гомонять, поки ляхи почують. [...] Купили хрину, треба з'їсти; плачте, очі, хоч повилазьте: бачили, що купували — грошам не пропадать! А то думаютъ, думаютъ, ні вголос ні мовчки; а ляхи догадаються — от тоби й пшик!* 3) Грінченко (III, с. 504): **Пшик!** меж. Выражаєть короткое шипѣніе отъ погруженія въ воду раскаленнаго желѣза. Употребл. какъ существительное: **пшик**, ку, м. *Перевівся на ковальський пшик.* Ном. № 1858. *Був коваль такий мудрий, що взявся леміши чоловікові кувать, та багато заліза... перепалив. «Ні, каже, чоловіче, скую тобі сокиру»... «Не сокиру, а серп». А далі вже швайку, а далі й пшик: роспик залізя иматочок, що зосталось, та в воду: «от тоби, каже, й пшик».* Ном., стр. 284, № 1858. • СУМ (VIII, с. 415): **пшик** 3) у знач. ім. **пшик**, у, ч., зневажл. 'ніщо, дурниця' [С т а р ш и н а:] *Купили хрину, треба з'їсти... А то думаютъ, думаютъ, ні вголос ні мовчки; а ляхи догадаються — от тоби й пшик!* (Шевч., I, 1963, 96).

Рясть, — Сонця мало, рясту мало, и багато хмары. Шевч[енко]. — *Встала й весна, чорну землю Сонну розбудыла, Уквичала іи рястомъ, Барвинкомъ покрила.* Шевч[енко] (Шимкевич 125/310). Пор.: 1) Гайдамаки 1841 (с. 106): а) *Рай, тай годи, а для кого? Для людей... а люды? Нехотять на ёго й глянуть А глянуть огудять, Треба кровью домалювать. Освитьть пожаромъ Сонця мало, рясту мало. И багато хмары.* б) *Встала й весна, чорну землю Сонну розбудыла, Уквичала іи рястомъ, Барвинкомъ покрила...* 2) ЗТШ 2003 (I, с. 181): а) *Рай, та й годі! А для кого? Для людей. А люде? Не хотять на його й глянуть, А глянуть — огудять. Треба кров'ю домальовать, Освітить пожаром: Сонця мало, рясту мало І багато хмари.* б) *Встала й весна, чорну землю Сонну розбудыла,*

¹ Немає покликання на Т. Шевченка.

Уквітчала її рясом, Барвінком укрила... 3) Грінченко (IV, с. 94): **Ряст**, -ту, м. Раст. а) *Primula veris* Маркв. 6. б) *Corydalis solida* Smith. ЗЮЗО. I. 120. в) *Scilla bifolia* L. ЗЮЗО. I. 135. г) — **білий**. *Corydalis cava* Schweig et Koerth. ЗЮЗО. I. 174. *Встала й весна, чорну землю сонну розбудила, уквітчала її рясом, барвінком покрила*. Шевч. 195. **топтати ряст** — жити, **не топтати рясту** — умерети. Сим. 219. *Мабуть уже йому рясту не топтати*. Ном. № 8228. *Не довго з того часу стара ряст топтала — через тиждень, чи що, й умерла*. Грин. II. 144. • СУМ (VIII, с. 926): **ряст**, у, ч. 1) '(*Corydalis Medic.*) багаторічна трав'яниста лікарська рослина, що цвіте рано навесні білими, жовтими, червонуватими або фіолетовими квіточками, зібраними в китиці', **білий ряст**, діал., поет. 'підсніжник'; 2) 'зелень, трава; земля, вкрита зеленню, травною'.

Ушкварить, 1) [...] 2) мастерски сказати или спѣть. — *А ну про батька Максима ушкварь*. Шевч[енко] (Шимкевич 134/369). Пор.: 1) Гайдамаки 1841 (с. 51): Запорожець. *Ну дарма утни ще яку небудь, а ну про батька Максима ушкварь*. 2) ЗТШ 2003 (I, с. 152): Запорожець. *Ну, та дарма; утни ще яку-небудь. Ану лишень про батька Максима ушквар*. 3) Грінченко (IV, с. 372): **Ушкварити**, -рю, -риш, гл. 1) Изжарить, что либо жирное, въ жирѣ. 2) Ударить, отколоть, задать, дернуть. *По голові лозиною як ушкварить*. Г. Барв. 4 40. *Викваримо, хлопці, гопака. Викварив по струнах*. Шевч. 243. *На третій (день) як ушкварить дощ*. Стор. I. 71. • СУМ (X, с. 541): **ушкварити** (**вшкварити**) *перех і неперех., розм.* 1) 'зробити що-небудь енергійно, спритно', 'заграти, затанцювати і т. ін. швидко, енергійно, старанно' *Зрадів старий, мов маленький, аж за кобзу взявся, хотів викварить метелицю з усієї сили Та не викварив...* (Шевч. II, 1963, 342); 2) *неперех.* 'почати іти з великою силою (про дощ, град і т. ін.); 3) 'з силою вдарити'.

II. Сліди опрацювання тексту поеми "Гайдамаки" (1841) у словникових матеріалах В. Лазаревського. Принаймні у восьми статтях рукописних матеріалів до українсько-російського словника В. Лазаревського (кінець 40-х — початок 50-х років XIX ст.) можна розпізнати рядки з поеми Т. Шевченка "Гайдамаки". Упорядник словника ніде не вказав ні назви твору, ні імені його автора, проте є достатні підстави стверджувати, що в статтях *мерти*, *минать*, *навіть*, *рясть*, *справди*, *той*, *труна*, *халява* цитуються "Гайдамаки", хоча й подекуди не в цілковитій відповідності до тексту друкованого оригіналу. Падаємо ці статті з увагою передусім до ілюстративного матеріалу, який супроводжуємо зіставленнями з текстом першодруку (1841) та з сучасним текстом поеми в академічному виданні творів Т. Шевченка (2003), а також із порівняннями з іншими лексикографічними джерелами:

мерти — умирать. *Слѣзы сохли, душіа мѣрла...* (Лазаревський, II, с. 103 зв.). Пор.: 1) Гайдамаки 1841 (с. 99): *Я мольлась, я плакала, Серце розривалось, Слѣзы сохлы, душа мерла...* 2) ЗТШ 2003 (I, с. 177): *Я молилась, я плакала, Серце розривалось, Сльози сохли, душа мерла...* 3) Грінченко (II, с. 419): **Мѣрти**, **мрѹ**, мрѣш, гл. 1) Умирать, мереть. *З щастя не мруть*. Ном. № 1710. *У Горбоносихи мерли діти*. Г. Барв. 421. 2) Замирать. *Чогось сумно і боязно, аж моє серце мре*. МВ.

минать — миновать. *Все иде, все минает и краю не мае...* (Лазаревський, II, с. 106 зв.). Пор.: 1) Гайдамаки 1841 (с. 99): *Все иде, все минае и краю немає, Кудыжъ воно дилось? виклиди взялось!* 2) ЗТШ 2003 (I, с. 129): *Все иде, все минае — і краю немає...* 3) Грінченко (II, с. 425): **Минати**, -наю, -сш, сов. в. **минути**, -ну, -нѣш, гл. 1) Проходить, пройти, миновать. *Що буває, те й минає*. Ном. *Минають дні, минають ночі, минає літо; шелестить пожовкле листя*. Шевч. 224. *Як усе світове минає! І кохання, і радощі, і горе — як усе минає!* МВ. II. 151. *Не зазнаю я роскоші, — вже й літа минають*. Мет. 106. *Минули ті роки, що роспірали боки*. Посл.

навіть — даже. *Жинкі навіть зь рогачами Пішли в Гайдамаки. — Изъ Уманя не втечѣ навіть и духъ ляцькій* (Лазаревський, III, с. 146). Друге речення — із невстановленого джерела, а перше — із поеми "Гайдамаки" (розділ "Гупалівщина"). Пор.: 1) Гайдамаки 1841 (с. 79—80): *Ніхто неборонить... Та й нікому; осталися Дити та собаки; Жинки навіть зь рогачами Пішли в Гайдамаки*. 2) ЗТШ 2003 (I, с. 166): *На улицах, на розпутьях Собаки, ворони Гризуть шляхту, ключуть очі; Ніхто не боронить. Та й нікому; осталися Діти та собаки — Жінки навіть з рогачами Пішли в Гайдамаки*. 3) Грінченко (II, 471): **Навіт**, **навіть**, нар. *Даже. Погинули депутати шляхетної вроди, навіт тая дрібна шляхта, тії хлібороби*. Н. п. *Навіт в Ізраїля такої віри не знайшов* я. Єв. Л. VII. 9.

рясть (Полт.) — первый весенний цвѣтъ, ландышъ? *primula veris. Встала весна, чорну зѣмлю уквичала рясомъ... Та вже ёму рясту не топтати!* (говорять о безнадежно больныхъ) (Лазаревський, III, с. 60). Перше речення — скорочений варіант рядків із розділу "Гонта в Умані". Пор.: 1) Гайдамаки 1841 (с. 106): *Встала й весна, чорну землю Сонну розбудила, Уквичала іи рясомъ, Барвинкомъ покрила*. 2) ЗТШ 2003 (I, с. 181): *Встала й весна, чорну землю Сонну розбудила, Уквітчала [!] її рясом, Барвінком укрила [!]*. [Див. вище статтю **рясть** у Ф. Шимкевича].

справди — вправду. *Треба слухать — може й справди Не такъ сонце сходить* (Лазаревський, III, с. 146). Ілюстрація із вступного розділу поеми "Гайдамаки". Пор.: 1) Гайдамаки 1841 (с. 9-10): *Що маєш робити? Треба слухать, може й справди Немакъ сонце сходить, Якъ*

письменни начиталы... 2) ЗТШ 2003 (I, с. 130): *Що маєш робити? Треба слухать, може, й справді Не так сонце сходить.* 3) Грінченко (IV, с. 188): **Справді нар.** Дѣйствительно, въ самомъ дѣлѣ. *Пишов я на другий день, аж справді повнісінький, улень самих пятаків.* ЗОЮР. I. 134.

той, та, те — тотъ, та, то (*тимъ* — *тѣмъ*). *А тимъ часомъ Гайдамаки Ножи освятили* (Лазаревський, III, с. 229). Ілюстрація з розділу “Інтродукція”. Пор.: 1) Гайдамаки 1841 (с. 21): *Руйнували, мордували, Церквами топили... А тымъ часомъ Гайдамаки Ножи освятили.* 2) ЗТШ 2003 (I, с. 136): *Руйнували, мордували, А тим часом гайдамаки Ножі освятили.*

труна́ — гробъ. *Безъ василькивъ и безъ труны Спочивайте діти* (Лазаревський, III, с. 205 зв.). Тут рядки з розділу “Гонта в Умані”. Пор.: 1) Гайдамаки 1841 (с. 116—117): *Безъ василькивъ, и безъ труны Спочивайте диты, Та благайте, просить Бога, Нехай на симъ свити Мене за васъ покарае За грихъ сей великій...* 2) ЗТШ 2003 (I, с. 187): *Без васильків і без рути [!] Спочивайте, діти Та благайте, просить Бога, Нехай на сім світі Мене за вас покарає, За гріх сей великий.* 3) Грінченко (IV, с. 289): **Труна**, -ни, ж. Гробъ. *Ой умру я, мій миленький умру: зроби мені з кландерева труну.* Мет. 265. *Ум. трунка, трунонька, труночка.* *Зроблю трунку з своїх дощок і принесу.* Г. Барв. 531.

халя́ва — голенище. *Зна́ты пана по халявахъ. Посл. Хто до до́му, хто въ диброву Зъ ножемъ у халяви* (Лазаревський, III, с. 60). Остання ілюстрація з розділу “Епілог”. Пор.: 1) Гайдамаки 1841 (с. 123): *Розійшлыся Гайдамаки Куды якій знае, Хто до дому, хто въ диброву, Зножемъ у халяви Жидивъ кончатъ; така йдоси Осталася слава.* 2) ЗТШ 2003 (I, с. 190): *Розійшлыся гайдамаки, Куды якій знає: Хто додому, хто в диброву З ножем у халяві Жидів кінчатъ. Така й досі Осталася слава.* 3) Грінченко (IV, с. 384): **Халя́ва**, -ви, ж. 1) Голенище. Вас. 161. *Видно пана по халявах.* Ном. [...] *Ум. халявка. Ув. халявище.*

III. З історії лексикографічного опрацювання слова *захілий*. У поезії Т. Шевченка “У бога за дверми лежала сокира” є такі рядки: “*Червоніє по пустині Червона глина та печина, Бур’ян колючий та будяк, Та інде тирса з осокою В яру чорніє під горою, Та дикий інколи кайзак Тихенько виїде на гору На тім захилім верблюді* (ЗТШ II, с. 80), а в чернетці українсько-російського словника — у зошитах, переданих редакцією журналу “Киевская старина” Б. Грінченкові для кінцевого опрацювання (ЧКС), — оформлено з опорою на цитату з Т. Шевченка таку словникову статтю: **Захылий**, а, е, прил. Хильй изнуренный. *Тыхенько выиде на гору На тимъ захылимъ верблуди.* (Шевч.) 437. Напевно, спочатку, паспортизація була без вказівки сторінки, а потім [Б. Грінченко] дописав номер сторінки за петербурзьким виданням “Кобзаря” 1867 р. Не зрозуміло, чому в чистовому

(друкованому) варіанті ілюстрацію з Т. Шевченка (!) пропущено, хоч паспортизацію збережено. Пор.: **Захылий**, -а, -е. Хильй, изнуренный. Шевч. 437 (Грінченко, II, с. 113). А. Ніковський і С. Єфремов, які готували доповнене видання словника за ред. Б. Грінченка, не доопрацювали цієї статті, хоча мали можливість це зробити безпосередньо за чернеткою рукопису, зміст якої вони добре знали і за якою, як відомо, відновили випадково пропущений Б. Грінченком фрагмент від **захід до захурчати**.

У словнику Є. Желехівського і С. Недільського фіксується *захілий* із покликанням на Т. Шевченка (празьке видання “Кобзаря” 1876 р.), а також спільнокореневі: **захылий**, а. Ш[евченко]. I. 241 ‘abgebärmt, müde, schwach’, **захилити**, v. n. [= verbum neutrum] ‘schwach, hinfällig werden’ (Жел., с. 278); **хылий**, а. ‘nieder gebeugt’, С[тороженко]. I. 243; ‘hinfällig, gedrechlich, wankend’ (Жел., с. 1037).

На цьому фоні викликає подив, як оформлено статтю **захілий** у СУМі, де покликання на Т. Шевченка відсутнє, хоча наведена непаспортизована ілюстрація недвозначно натякає на створений Т. Шевченком образ у поезії “У бога за дверми лежала сокира”: **захылий, а, е, розм., рідко.** Те саме, що **вїснажений 2. Захилий верблюд** (СУМ, III, с. 378). Не зрозуміло, чим керувалися упорядники СУМа, коли вирішили приховати, звідки, із якого тексту той *захилий верблюд*. Напевно, покликання на Т. Шевченка робило б малопереконливими ремарки *розм., рідко*. То, може, краще було реєстрове слово не супроводжувати стилістичними ремарками, а проілюструвати вживання його реченням із поезії Т. Шевченка, залишивши за читачем право вирішувати, наскільки *захілий* є словом розмовним (ненормативним) і в яких контекстах воно може бути доречним? Якщо тлумачення слова *захилий* у СУМі треба розуміти і як рекомендацію уникати його, замінюючи на *вїснажений* (слово не розмовне і таке, що вживається не рідко), то навряд чи ця настанова переконлива для добрих знавців української мови і творчості Т. Шевченка. Пор.: **вїснажений**, а, е. 2. *прикм.* Ослаблений, змучений утомою, працею і т. ін. *І людей сонце кримське не цурається... Обгортає золотими своїми віями їхні білі, малокровні, виснажені тіла* (Остап Вишня, I, 1956, 203); *Поруч нього стояла виснажена, змарніла Поля* (Анатолій Шиян, Гроза., 1956, 253) (СУМ, I, с. 491). У наведених ілюстраціях *виснажений* на своєму місці, і його не заміниш на *захилий*, але й у Т. Шевченка слово *захілий* має виразний стильовий тембр, воно вжито дуже влучно. То чому зразковий для цього слова контекст не подано в СУМі належним чином, із сигналом, що він належить основоположникові нової української літературної мови? Упорядники СУМа чомусь не скористалися таким методом тлумачення значення слова, як наведення найближчих синонімів реєстрового слова. Довгий

ряд синонімів слова *захілий* фіксує академічний “Російсько-український словник” 1924 р. за ред. А. Кримського, де до російського *захилѣлый* (*захилѣвший*) наведено такі відповідники: *змарнілий, зміршавілий, міршавий, захлялий, занепалий, захірілий, хирѣний, хірявий, хірлявий, захілий*. [Пара міршавих коней лѣдвѣ тягнула підводу (М. Лев[ченко]). Щоб здобути хирѣнну волю (Шевч.)] (РУС₂₄, II, с. 103). Упадає в око, що серед відповідників російського дієслова *захилѣть* у цьому словнику немає *захиліти*, від якого утворено *захілий*. Пор.: *захилѣть* — *змарніти, знідіти, занепасти, зміршавіти, захіріти, зачѣвріти, зачүверіти, замізерніти, захлясти*. [Дерѣва зміршавіли (Липовечч.). Знідів увѣсь так, що зробівсь аж чорний на виду (Яворн.). Захірив так, що й голові не підведу (Г.-Арт.). Якби не було товариства, то я-б давно зачѣвріла (Н.-Лев.)].

В. Дубровський умістив у своєму російсько-українському словнику такі відповідники у сфері прикметників і похідних від них прислівників: *хилый*, -о — *кородкий, слабівитий, квѣлий, безздорѣвний, нездорѣвуватий, млілий, захілий, занепалий*, -о (Дубровський, с. 443).

У цьому ряду немає *віснажений*, як немає його і в ряду синонімів, поданих у словнику за ред. А. Кримського (РУС₂₄). У цьому зв’язку небезінтересно навести й такі дані “Російсько-українського словника” С. Іваницького і Ф. Шумлянського (1918): *хилый* — *квѣлий, хірний, хорівитий, слабівитий, нездорѣвуватий, недолүгий, недолүжний, захилѣть, захирѣть* — *змарніти, захлянути, захлясти, захіріти, упати в силах, занепасти, захирѣлый* — *захірілий, захлялий* (Іваницький, Шумлянський, с. 499, 131). Пор. ще: *изнуренный* — *зморений, спрацьований, висилений, віснажений* (Іваницький, Шумлянський, с. 143); *хилык* ‘миршавий чоловік (хлопець)’

Чаб[аненко], *хилый* ‘нагнутий, похилений’ Нед[ільський], Куз[еля]; *захілий* ‘виснажений’; припускається (О. С. Мельничук) зв’язок із коренем *ksū + *l-*, що зближується з **ksou-d-* (> *xudь*) (ЕСУМ, VI, с. 173).

Із вищевикладеного можна зробити, на наш погляд, такі висновки.

1. Перші відомі досі спроби лексикографічної обробки поетичної творчості Т. Шевченка, що підтверджуються датованою писемною фіксацією, належать Ф. Шимкевичу (в 1842 р.) та В. Лазаревському (кінець 40-х – початок 50-х років XIX ст.). В обох спробах неважко помітити неповноту (передусім у Ф. Шимкевича), певну недосконалість чи й помилки, проте їх слід розглядати як важливі етапні моменти в історії української літературної мови й лексикографії, в історії осягнення значення творчості Т. Шевченка. Представлені факти мають більше значення, ніж ті, якими оперував В. Русанівський, коли вказував словник П. Білецького-Носенка (1843–1846) як приклад того, що твори Т. Шевченка (“Кобзар” 1840 р.) стали предметом лексикографічної обробки одразу після їх появи друком (це при тому, що безпосередньо в словнику П. Білецького-Носенка жодного прикладу, який засвідчував би таку обробку, ніким не виявлено; докладніше про це див.: Галас 2011).

2. Відомості з історії лексикографічного опрацювання слова *захилый*, ужитого Т. Шевченком у поезії “У бога за дверми лежала сокира”, засвідчують, що, незважаючи на набутий значний словникарський досвід, українцям належить зробити ще дуже багато, щоб критично оцінити дотеперішні досягнення в лексикографічному опрацюванні спадщини Т. Шевченка і забезпечити глибший лінгвістичний підхід у розкритті форми, змісту і духу кожного Шевченкового слова.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ НАЗВ ДжЕРЕЛ

Галас 2011 – Галас Б. Про співвідношення словника мови творів Т. Шевченка і словника української мови П. Білецького-Носенка // Шевченкознавчі студії : збірник наук. праць. — Вип. 14 [Видання здійснено з нагоди 150-ї річниці перепоховання Тараса Шевченка]. — К. : ВПЦ “Київський університет”, 2011. — С. 197-208.

Гайдамаки 1841 – [Шевченко Т.] Гайдамаки. Поэма Т. Шевченка. — Санктпетербургъ, 1841. — 131 с. [+3].

Грінченко – Словарь української мови / Зібрала редакція журналу “Киевская старина”. Упорядкував, з додатком власного матеріалу, Борис Грінченко: У 4 т. — К., 1907—1909. [Репр. вид.: К. : Вид-во “Довіра” — УНВЦ “Рідна мова”, 1997].

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: У 7 т. — Т. 1-6. — К. : Наук. думка, 1982—2012.

Дубровський – Дубровський В. Словник московсько-український / Інститут української мови НАН України. — К. : КММ, 2013. — 464 с. (Серія “Лексикографічна спадщина України”).

Жел. – Малоруско-німецький словар / уложив Євгеній Желеховский, ц. к. професор гімназії в Станіславі. — Том I (А—О). — Львів : 3 друкарні тов. им. Шевченка під зарядом К. Боднарского, 1885. — VI + 598 с.

ЗТШ 2003 – Шевченко Т. Зібрання творів: У 6 т. — К. : Наукова думка, 2003. — Т. 1 : Поезія 1837—1847. — 784 с.; Т. 2: Поезія 1847—1861. — 784 с. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev.htm>.

Іваницький, Шумлянський – Іваницький С., Шумлянський Ф. Російсько-український словник. — К. : Обереги, 2006. — 258 с.

Лазаревський – Матеріали для составлення Малоросійско-русского словаря. Собраны въ концѣ 40хъ и началѣ 50хъ годовъ Василиємъ Матвѣвичемъ Лазаревскимъ // Институт рукопису НБУ ім. В. Вернадського НАНУ. — Шифр: VIII, 102 м / 196.

РУС₂₄ – Російсько-український словник / Редактори: В. М. Ганцов, Г. К. Голоскевич, М. М. Грінченкова; Головний редактор: акад. А. Е. Кримський. — Т. 1 (А—Ж). — К. : Червоний шлях, 1924.

СУМ – Словник української мови: В 11 т. — К. : Наук. думка, 1970—1980.

ЧКС – Чернетка “Словаря української мови” за ред. Б. Грінченка = Словарь української мови [Чорнова редакція в зошитах редакції журналу “Киевская Старина”] + [Матеріали до російсько-українського словника: А — ВЯЩИЙ] // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. — Шифр: I, 34428.

Борис Галас

**ИЗ ИСТОРИИ ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКОЙ ОБРАБОТКИ ЯЗЫКА ПРОИЗВЕДЕНИЙ
Т. ШЕВЧЕНКО**

Аннотация. Излагаются сведения о первых опытах лексикографической обработки произведений Т. Шевченко. Более подробно анализируются примеры из рукописных украинско-русских словарей Ф. Шимкевича (1842), В. Лазаревского (середина XIX века) и черновика словаря под редакцией Б. Гринченко.

Ключевые слова: лексикология, украинская лексикография, язык произведений Т. Шевченко, рукописный словарь, Ф. Шимкевич, В. Лазаревский, Б. Гринченко.

Borys Halas

**FROM THE HISTORY OF LEXICOGRAPHIC ADAPTATION OF LANGUAGE
OF T. SHEVCHENKO'S WORKS**

Summary. The article deals with the first experiences in lexicographic adaptation of T. Shevchenko's works. Examples from the handwritten Ukrainian-Russian dictionaries by F. Shymkevech (1842), V. Lazarevskiy (middle of XIX century) and rough copy of dictionary edited by B. Hrinchenko are analyzed in details.

Key words: lexiconology, Ukrainian lexicography, T. Shevchenko's works language, handwritten dictionary, F. Shymkevych, V. Lazarevskiy, B. Hrinchenko.

Стаття надійшла до редакції 4.04.2014 р.

Галас Борис Кирилович — кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови ДВНЗ «Ужгородський національний університет».